

SØNDERJYSKE

ÅRBØGER 2024

Historisk Samfund
for **Sønderjylland**

Sønderjyske Årbøger 2024

Redaktion:

Ditte Kock

Mariann Kristensen

Klaus Tolstrup Petersen

Merete Bo Thomsen

Mads Mikkel Tørsleff

Historisk Samfund for Sønderjylland

Mageskiftet, Holstens samling og den danske helstat 1773-1800

AF LARS N. HENNINGSSEN

For 250 år siden – den 16. november 1773 – blev der i Kiel præsenteret en aftale, som afsluttede dannelsen af den dansk-norske helstat. Holsten blev samlet under den danske konge, og en fredelig tid begyndte. Europas største kanal blev bygget tværs gennem Holsten, erhvervslivet udviklede sig, universitetet i Kiel blev udbygget, oplysningen skred frem. Indbyggerne i helstaten levede sammen, uanset om de talte dansk eller tysk. Økonomisk varede de gode år en generation, nationalt set noget længere. Først i 1830'erne slog den dansk-tyske helstat for alvor revner.

Hvad skete der i Kiel dengang for 250 år siden? Hvad var indholdet i den skelsættende aftale? Hvad var baggrunden, og hvilke følger havde aftalen?

Artiklen her skitserer de lange linjer i en sag, som var af allerstørste betydning for det danske monarkis ydre og indre historie i 1700-årene.

Ceremonien i Kiel 1773

Begivenheden i Kiel den 16. november 1773 blev tillagt overordentlig stor betydning. Avisen *De til Forsendelse med Posten allene privilegerede Kiøbenhavnse Tidender* omtalte dagen som "den vigtigste Dag af alle vore Lives Dage"¹ og berettede fyldigt om det passerede. Avisen skrev, at gehejmeråd, grev Ditlev Reventlow som repræsentant for den danske konge og den holstenske gehejmeråd Caspar von Saldern som repræsentant for den russiske storfyrste og tronfølger Paul, hertug i Holsten-Gottorp, og for hans moder, den regerende russiske kejserinde Katharina 2. var kommet kørende til slottet i kareter med seks-spand. Fra slottet overværede de, at infanteriet og kavaleriet i den lille stat Holsten-Gottorp kl. 7.30 stod opmarcheret på den indre slotsplads og svor kongen af Danmark evig troskab.² Fra et vindue råbte Saldern derefter ud over soldaterne: "Hs Majestæt Kongen af Danmark, Christian den VII, leve længe."³ Soldaterne gentog råbet tre gange. Kl. 10 var repræsentanter for Holsten-Gottorps civile og gejstlige elite og ridder-skab samlet på slottet. Caspar von Saldern bekendtgjorde, at der var foretaget et mageskifte af kongens grevskaber Oldenburg og Delmenhorst med den storfyrstelige del af Holsten, som nu var overgået til kongen. Han overrakte nøglerne til slottet og arkivet samt en græstørv

Slottet i Kiel, hvor mageskiftet blev markeret i 1773. Siden 1721 var slottet hovedresidens i den holsten-gottorpske ministat. Ved mageskiftet blev slottet overtaget af kongen. Herfra varetog kronprins Frederik og regeringen landets forsvar i krigsårene 1805-07, og her boede kongefamilien i de næstfølgende år. I den preussiske tid efter 1864 blev slottet residens for storadmiral prins Heinrich. Under 2. verdenskrig blev slottet ramt af bomber og udbrændte totalt. På fotoet ses østfløjen med tårnet, som det tog sig ud i 1890'erne. Den store bygning var blevet væsentligt ombygget i Katharina den Stores tid i 1760'erne. Billedkilde: Wikimedia. Fotograf ukendt.

af Holstens jord til Reventlow og erklærede undersåtterne i Holsten-Gottorp løst af deres hidtidige forpligtelser. Derefter forsikrede Reventlow kongens nye undersåtter om kongens faderkærlighed. Kongen ville respektere deres hidtidige rettigheder og privilegier og stadfæste embedsmændene i deres embeder. Reventlow modtog håndslag og løfte om troskab fra alle de fremmødte.

Dermed var den storfyrstelige del af Holsten ophørt med at eksistere og overgået til den danske konge. De fremmødte 40 personer satte sig til bords og "blev på det prægtigste beværtede."⁴

Dette var første halvdel af ceremonierne omkring aftalen. Anden del fulgte 10. december. På slottet i Oldenburg overgav Reventlow ved en lignende ceremoni grevskaberne Oldenburg og Delmenhorst ved Bremen til storfyrst Paul.⁵

Samtidens vurdering

Mageskiftet løste et gammelt problem for Danmark-Norge, og der kan anføres mange udtryk for, at regeringen i København og den første samtid og eftertid tillagde aftalen allerstørste betydning. I 1780'erne fik maleren Nicolai Abildgaard til opgave at udsmykke riddersalen på Christiansborg Slot med malerier, som udtrykte noget vigtigt for hver enkelt af de oldenborgske kongers periode. Abildgaard foreslog at benytte stavnsbåndsløsningen som udtryk for Christian VII's epoke. Det blev så vidt vides afvist i regeringen, og Abildgaard måtte i stedet male et billede, som viste mageskiftet. Holsten og Slesvig var også med på andre malerier i denne monarkiets vigtigste festsal.⁶

Mageskiftet 1773 fremstillet af maleren Nicolai Abildgaard til riddersalen på Christiansborg Slot. I skikkelse af to kvinder træder den hertugelige og den kongelige del af Holsten frem for Christian VII. Den hertugelige del løfter højre hånd til troskabsbed, mens den russiske ørn flyver bort med Oldenburgs og Delmenhorsts våbenskjold. Billedkilde: Statens Museum for Kunst.

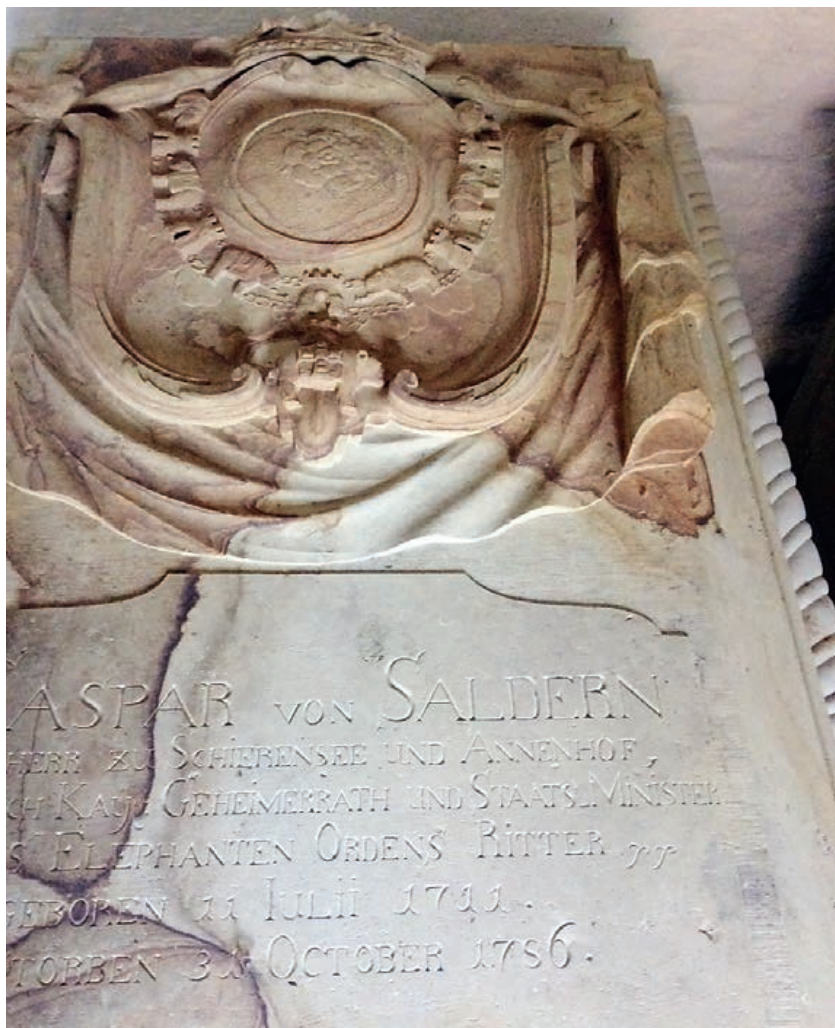
Regeringen sendte en overstrømmende tak til kejserinde Katharina II, uden hvem aftalen ikke ville være blevet gennemført. Christian VII skrev:

Kejserinden må føle glæde over den lykke at have sikret sin troeste forbundsfælle [Danmark-Norge], utallige mennesker og deres efterkommere en række rolige og lykkelige år, som de kun kunne vente af hendes kejserlige Majestæt.⁷

Caspar von Saldern var en af aftalens arkitekter. Han lod sin sarkofag i Bordesholm klosterkirke smykke med ord, som udtrykte, hvad han især ønskede at blive husket for i eftertiden: "Gennem ham gav Rusland Holsten tilbage til Danmark – det blev Nordens lykke."⁸

Salderns forhandlingspartner, den danske udenrigsminister J.H.E. Bernstorff, blev prist for noget lignende, da der blev udgivet biografier efter hans død. I 1777 mente hans biograf Ahlemann, at aftalen i 1773 var opfyldelsen af det mål, Bernstorff havde arbejdet for uafbrudt i hele sin karriere: oprettelsen af et lykkeligt familieforbund mellem den danske kongeslægt og det russiske storfyrstehus og fjernelse af al mulig fredforstyrrelse i Norden.⁹ Bernstorffs sekretær, H.P. Sturz, var enig, da han i 1777 udgav bogen *Erinnerungen aus dem Leben des Grafen Johann Hartwig Ernst von Bernstorff*. Bernstorff, skrev han, havde plantet, passet og gødet det træ, som nu beskyttede en frelst menneskeslægt mod storme. Hans navn ville lyse evigt i Danmarks historie.¹⁰

I årene efter 1773 blev der arbejdet på at underbygge aftalens muligheder, fællesskabet mellem alle dele af den nu samlede helstat. Regeringen ønskede at befæste et harmonisk samliv af alle undersætter uanset forskelle fra Nordkap til Elben. I 1776 udstedtes indfødsretsloven, som forbeholdt statens embeder til indfødte "danske, norske og holstenere". Regeringen støttede også bogudgivelser, som betonedede broderskabet mellem alle i helstaten uanset sprog og andre forskelle. Det kom f.eks. frem i forfatteren Ove Mallings bog *Store og gode handlinger af danske, norske og holstenere*, 1777 og i P.F. Suhms *Historien af Danmark, Norge og Holsten*, 1776. Helstatsborgerens fædreland var Danmark, Norge, Holsten og Island. "Lad den dårlige forskel imellem at være dansk, norsk, holstensk ophøre; vel er der nogen forskel imellem jeres sprog, men Gud forstår jer alle, en konge behersker jer alle; frygter Gud, ærer Kongen" lød det besværgende.¹¹

Salderns sarkofag i familiekapellet ved klosterkirken i Bordesholm. Sarkofagen lod Saldern hugge hos Eutin-billedhuggeren Johann Georg Moser i god tid inden sin død. Ved hovedenden smykkes låget af elefantordenen. Den havde Christian VII overrakt ham på Christiansborg Slot i 1768 som tak for hans diplomatiske indsats. Indskriften lyder i dansk prosaoversættelse: "Caspar von Saldern arveherre til Schierensee og Annenhof, russisk kejserlig gehejmeråd og statsminister. Født 11. juli 1711, død 31. oktober 1786. Her hviler hans støv. Hans navn vil blive nævnt af verden, også når dette mindesmærke engang går til grunde. Han handlede altid stort, og døde med klarhed. Velgerning var hans lyst. Rastløs virksomhed gav ham fyrstegunst. Gennem ham gav Rusland Holsten [Cimbrien] tilbage til Danmark – det blev Nordens lykke." Billedkilde og fotograf: Christian Pallesen.

Medalje for indfødsretsloven af 1776. Helstatsfædrelandets moder tager mod sine børn, Danmark, Norge og Holsten. Motivet blev også fremstillet som en figurgruppe i porcelæn af Den kongelige Porcelainsfabrik. Billedkilde: Dansk Identitetshistorie bd. 1, 1991.

Sådan kunne der skrives takket være aftalen i 1773. Den umiddelbare eftertids vurdering blev i 1781 sammenfattet i Erik Pontoppidans storværk *Den danske Atlas*:

Altså er de stridigheder, som så ofte har forårsaget så mange uroligheder og opvakt adskillige krige, ved denne højst lykkelige forening, hvorpå man i hele århundreder har arbejdet, bragte til den ønskeligste ende. Herved er os åbnet de gladeste udsigter til en langvarig fred og fortroligt venskab imellem de nordiske magter.¹²

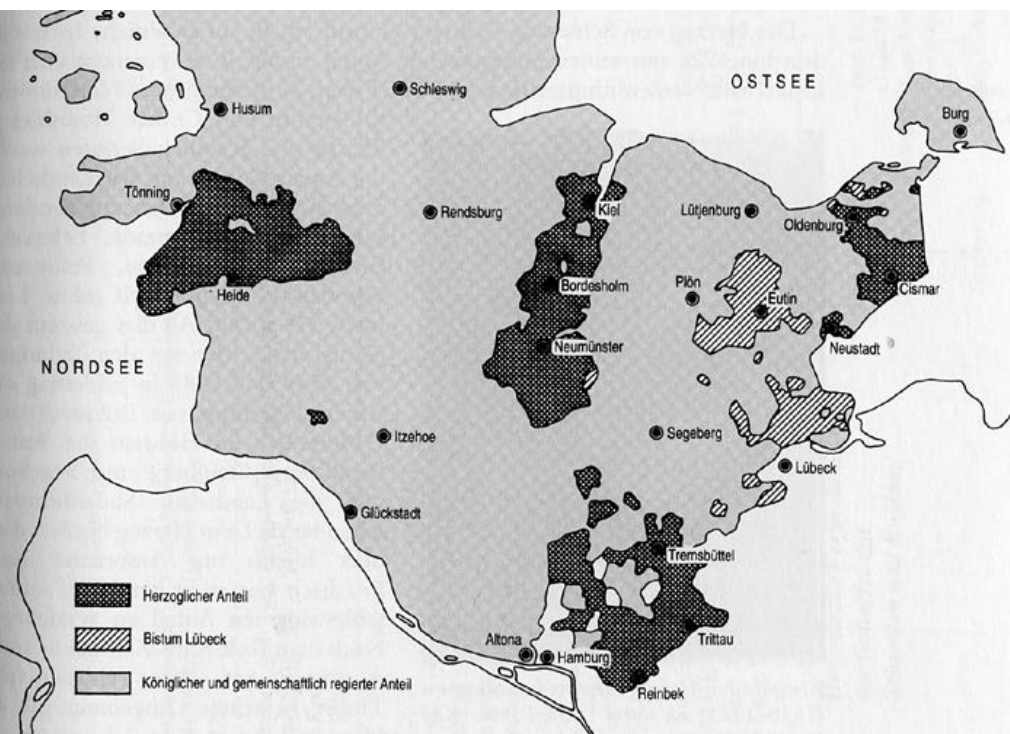
Det delte Holsten før 1773

Aftalen samlede hele Holsten under kongen på samme måde, som der i 1721 havde været en genforening af Slesvig/Sønderjylland. Efter at være fordrevet fra det nordlige af de to hertugdømmer måtte den gottorpske hertugfamilie nøjes med de dele af Holsten, som familien havde rådet over siden 1544. Det var to femtedele af Holsten, nemlig i midten amterne Kiel, Bordesholm og Neumünster, i øst Oldenburg, Cismar og Neustadt, i vest Nordditmarsken og i sydøst Trittau, Tremsbüttel og Reinbek ind mod det hannoveranske hertugdømme Lauenburg samt byerne Kiel, Oldenburg og Neustadt. Den lille stat havde sin egen centralforvaltning i Kiel med et regeringskonseil, justitskancelli, overkonsistorium, rentekammer m.v., eget militær og egen kirkeordning. Der var også et eget universitet, Christian Albrecht Universitetet i Kiel. I 1760'erne oplevede styret i den lille stat en væsentlig modernisering i oplysningstidens ånd.¹³

Ved siden af det hertugelige Holsten var der det kongelige Holsten. Kongens del blev i 1762 forøget ved indlemmelse af den plønske hertugs områder og omfattede herefter Sydditmarsken, amterne Rendsborg, Segeberg, Steinburg, Plön, Ahrensböök og Traventhal. Grevskabet Rantzau, Herskabet Pinneberg og byen Altona havde hver for sig en form for særstilling under den kongelige del. Det kongelige Holsten blev styret fra Tyske Kancelli i "Den røde Bygning" i København med det kongelige regeringskancelli i Glückstadt som lokalregering. Den kongelige statholder på Gottorp Slot i Slesvig førte tilsyn med det kongelige Holsten, især med byerne.¹⁴

Hertil kom som tredje område de udstrakte godsområder i Østholsten, som blev styret på skift af kongen og hans medhertug i Holsten-Gottorp.

Holsten-Gottorp, den hertugelig-storfyrstelige del af Holsten 1713/20 – 1773. Billedkilde: Ulrich Lange (udg.): Geschichte Schleswig-Holsteins von den Anfängen bis zur Gegenwart, 2003, s. 255.

Gottorp-familien affandt sig ikke godvilligt med tabet af deres del af Slesvig. Lige fra 1721 var det slægtens håb at få den slesvigske del tilbage, og da slægten fik mægtige beskyttere i Rusland, blev deres krav til en eksistentiel trussel mod Danmark-Norge. Ingen opgave blev vigtigere for den danske udenrigstjeneste end at få sikkerhed mod de gottorpsk-russiske krav. Det skabte dramatik, lige indtil løsningen blev fundet i 1773.¹⁵

Uendelige forhandlinger

Halvtresårskampen for at løse problemet begyndte straks i 1719-20. Rusland accepterede ikke som England og Frankrig inddragelsen af det gottorpske Slesvig under den danske krone. Zar Peter indbød hertug Karl Friedrich af Holsten-Gottorp til Petersborg og stillede sig bag hans krav. Der blev forsøgt forhandlinger, og allerede i 1724 kom tanken om en bytてhandel på bordet. Frederik IV var inde på at afstå Oldenburg og Delmenhorst mod at få hertugens del af Holsten. Men samtidig erklærede kongen:

Aldrig vil Kongen lade sig fratage den tidligere hertugelige del af Slesvig, men hævde besiddelsen deraf indtil sin sidste blodsdråbe. At ville berøve ham dette land..., det er det samme som at fratage ham hans Kongeriger Danmark og Norge.¹⁶

Ved Peter den Stores død i 1725 var sagen uafklaret. Hustruen Katharina kom på tronen og holdt fast ved støtten til Karl Friedrich. Der blev indgået ægteskab mellem hertugen og zardatteren Anna, og der blev optræk til direkte krig mellem Danmark og Rusland. Samtidig var tanken om et mageskifte fortsat i spil.¹⁷ Katharinas død i 1727 ændrede sagen. Rusland lod den gottorpske sag falde, hertugen rejste tilbage til Kiel, og Danmark åndede lettet op.¹⁸ I stedet blev det danske ønske om at få støtte til besiddelsen af Slesvig et vigtigt emne i forhandlinger med England, Frankrig og kejseren i Wien. I 1730'erne indtrådte en vis ro.

Mellemp perioden endte, da zar Peters datter Elisabeth i 1741 kom på tronen. Hun stod gottorpslægten nær og kaldte søsteren Annas og Karl Friedrichs søn Karl Peter Ulrich til sig fra Kiel og ophøjede ham til storfyrste og tronfølger. Det gav igen de gottorpske krav rygstød og lagde hindringer for fortsatte forhandlinger. For de danske udenrigsministre J.S. Schulin og J.H.E Bernstorff og deres diplomater blev et gottorpsk

afkald på alle krav på Slesvig og et mageskifte Holsten-Gottorp mod Oldenburg-Delmenhorst et hovedmål ved næsten uafbrudte forhandlinger i 1740'erne og 1750'erne. Der blev udbetalt anselige beløb i bestikkelse til Karl Peter Ulrichs gemalinde, Katharina, og hendes moder og ledende embedsmænd, men alt uden resultat. Karl Peter Ulrich var ubøjlige trods forhandlingsvilje hos både den russiske storkansler Bestushef og Karl Peter Ulrichs holstenske ministre og medlemmer af godsejer- og embedsstanden i det storfyrstelige Holsten.

I 1760-61 trak skyerne sammen. I juli 1760 tilkendegav en note fra udenrigstjenesten i København til storfyrsten, at den danske konge, såfremt storfyrsten ikke ville acceptere den foreslåede løsning, om nødvendigt ville "lade sig lede af, hvad Nødvendigheden krævede, og ofre alt for at formindske de farer, som Storfyrstens planer truede med".¹⁹ Året efter truede den danske gesandt med, at kongen måtte gribe til forholdsregler mod stormagten, hvis storfyrsten ikke ændrede holdning. Storfyrsten svarede i juli 1761 bl.a. med at kræve den uhyrlige

Johan Hartvig Ernst Bernstorff (1712-1772), leder af Tyske Kancelli og dansk udenrigsminister, hovedarkitekten bag mageskiftet i 1773. Den højt fortjente minister bærer Elefantordenens blå bånd. Portræt af J.L. Tocqué. Billedkilde: Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot.

sum af 24 mill. rdl. for tabte indtægter af Slesvig siden 1713, og han tilføjede, at han om nødvendigt ville forhandle på et andet grundlag end det af Danmark foreslåede. Det var en slags krigserklæring. Udenrigsminister Bernstorff ønskede en fredelig løsning, men indså, at det var nødvendigt at være på vagt. I en depeche 7. sept. 1761 skrev han, at kongen skyldte sin krone at holde fast i Slesvig, så længe der fandtes et våben i hans kongerige og en dråbe blod i de danske årer. Udenrigsministeren var ikke i tvivl om truslen fra Rusland:

Der er ikke i Europa nogen frygteligere magt, nogen, hvis åg er hårdere, mere utåleligt end Rusland; tone, grundsætninger, sprog, sæder, alt er oprørende, alt er endnu østerlandsk eller barbarisk.²⁰

Parallelt hermed var der heldigvis andre kræfter i gang for en fredelig retning.²¹ I juli 1761 rejste den holstenske embedsmand Caspar von Saldern i al hemmelighed til Petersborg ombord på et skib tilhørende sin gode ven storrederen Fr. W. Otte i Ekernførde. Meget tyder på, at Salderns tanke med rejsen var håbet om at kunne få kontakt til storfyrsten og at påvirke ham i fredelig retning – sådan var også ønsket i konseillet i Kiel og hos holstenske embedsmænd.

Saldern blev ikke skuffet. I september 1761 skrev han til Otte, at han var blevet pænt modtaget af Karl Peter Ulrich. Otte bragte budskabet videre til Bernstorff, hos hvem købmanden gennem flere år havde opnået betydelig anseelse takket være sin succes som skibsreder og storinvestor i ambitiøse fabriksinvesteringer. På den baggrund lykkedes det i december 1761 Otte at få Saldern antaget hos Bernstorff som hemmelig agent for den danske fredspolitik. Bernstorff stillede belønninger på mindst 10.000 – 20.000 rdl. i udsigt til Saldern.²²

Kriseåret 1762

I første omgang var alt dette dog forgæves. Den 5. januar 1762 døde kejserinde Elisabeth, og Karl Peter Ulrich besteg tronen som zar Peter III, fast besluttet på at stille Danmark til regnskab og genvinde sin del af Slesvig. Diplomaterne agerede for fred, og via købmand Otte i Ekernførde blev der udvekslet mængder af breve mellem Bernstorff og Saldern. Peter III kaldte imidlertid sin general Romanzof til Petersborg, lod flåden udruste, og sidst i maj 1762 stod 40.000 russiske soldater klar til at marchere mod vest. Caspar von Saldern blev ret ene om at tale for fred i Petersborg.

Friedrich Wilhelm Otte (1715-1766), skibsreder, storkøbmand, godsejer og industriherre i Ekernførde. Takket være sit bekendtskab med den danske udenrigsminister Bernstorff og Caspar von Saldern blev Otte inddraget i de diplomatiske forberedelser til mageskiftet. Hertil hørte at levere friske østers, særlig til kejserinde Katharinas fødselsdag i april. Transporten til St Petersborg skulle foregå hurtigt, og Otte fik påbud om ikke at spare på præmier til skipperne, så de let fordærvelige varer kunne nå frem i god behold. Portræt af Peter Wichmann 1761 på Schierensee. Billedkilde og fotograf: Jens Ravn Jensen.

I Danmark var Bernstorff og rigets højeste myndighed konseillet i marts 1762 stålsatte. Statsledelsen stod fast på den opfattelse, at Slesvig var hjertet i de danske stater; at miste eller dele Slesvig ville være det samme som at miste eller dele selve kronen, udtalte Bernstorff. Der kunne heller ikke opgives noget af Holsten; en udvidelse af den russiske magt i hertugdømmerne ville være fordærvelig for hele staten.²³ Til Otte skrev Bernstorff den 15. februar:

Opretholdelsen af den danske krone er uadskillelig forbundet med bevarelsen af Slesvig ... på en opgivelse af Slesvig kan der slet ikke tænkes, og deres velbårenhed [Otte] vil altså let kunne sige dem selv, at ... begge [Slesvig og Holsten] vil opløses i blod og brand, inden Rusland kan blive herre derover.²⁴

Den danske hær blev sat i kampberedskab. Siden 1758 var 24-25.000 mand norske og danske hvervede og nationale tropper samlet i Holsten og Slesvig som beskyttelse mod, at Danmark blev inddraget i den Syvårskrig, som rasede nede i Europa. De var en stor byrde for de lokale

bønder, sådan som Anders Sandemand i Ørsted ved Haderslev har beskrevet det ret detaljeret i sin dagbog:

I samme år [1758] høres meget om krig, særdeles mellem Preussen og Ungarn. Alt vort lands krigsfolk både af Danmark og Norge, blev allesammen indkvarteret her udi Holsten, fra Flensburg, og langs sønder på, så langt som kongens lande går, fæstninger belagdes med landfolk. Til krigsfolkets befordring sønder på, gjorde hver gård her to rytter ægter. Alt vort ordinære hølverance leverede vi norden Haderslev, som brugtes til nattely for de rejsende rytterheste...

Flere gange måtte bønderne fra Ørsted køre store mængder hø til rytteriet indkvarteret i Angel.

[1761] End dog at kongen til landets beskærmelse har over tredive regimenter krigsfolk her i Holsten beliggende, så at der ved og af de samme ligger til kvarter hos bønderne på mange steder, så og i Haderslev og Tyrstrup herreder hvor bønderne sammesteds ugentlygt må hente magasin havre i Haderslev til hestene, og hø og strå bliver dem tilført af hele amtet. Vi giver årlig dobbelt hølverancer.

Fra marts 1762 måtte sognet sende vogne helt til Meldorf i Ditmarsken.²⁵

Hærens tilstand lod meget tilbage at ønske, og i marts 1762 blev den erfarne officer, grev Saint-Germain, ny hærchef. Der blev foretaget nyudskrivninger, så hæren ved landegrænsen mod syd nåede op på 37.000 mand. Mandskabet blev uddannet, og materiellet blev forbedret. 24 linjeskibe og 12 fregatter blev ekviperet og stak i søen, nogle af skibene sejlede til den vigtige havneby Ekernførde. Dér vrimlede det i april-maj med oberster og auditører, og købmand Otte følte byen omringet af hele den danske krigsmagt.²⁶ Statskassen fik rustningerne at mærke.

I denne krisestund, mens russerne forberedte sig på marchen vestpå, rejste kongen den 2. juni ledsaget af konseillets fornemme gehejmeråder til Slesvig. Hoffet indlogerede sig på Gottorp Slot. De danske aviser berettede, at kongen kom til Gottorp, men situationens alvor blev ikke røbet. De udenlandske magter Sverige, Frankrig, England og Østrig, som havde garanteret Danmark besiddelsen af de tidligere gottorpske dele af Slesvig, erklærede, at de ikke kunne gøre noget for Danmark i sagen. Kun i en enkelt udenlandsk avis fik læseren en antydning af, hvad der var på vej. "Underhandlingerne med det russiske hof er endnu en stor statshemmelighed. Vi frygter det fuldstændige brud på freden i stedet for det ønskede forlig," skrev en avis i Nürnberg.²⁷

Midt i juni måned mødte generalfeltmarskal Saint-Germain frem ved hoffet i Slesvig. Der kom diplomater fra Lübeck, Mecklenborg og Frankrig. Udenrigsminister Bernstorff var i travl diplomatisk virksomhed. 16. juni holdt Bernstorff møde i Slesvig med "den hemmelige agent" Otte fra Ekernførde, som overbragte breve fra Saldern. Kort efter mødtes ministeren og købmanden igen i Rendsborg. Den 22. juni gik danske soldater mod Hamborg og afpressede byen et lån på 1 mill. rdl. som bidrag til at finansiere krigen. I Haderslev amt fik bønderne befaling om at transportere senge til Segeberg i Holsten.²⁸

Omkring 24. juni forlod Saint-Germain hoffet og drog til hæren. Kongen fortsatte sin rejse til Holsten for at holde revy over flere hærafdelinger og opslog residensen på slottet i Traventhal.²⁹ Netop i disse dage sidst i juni nærmede general Romanzoffs 40.000 mand sig Wismar i Mecklenborg.

3. juli fik bønderne i Ørsted befaling om at møde med heste, vogne og fourage og at være fremme ved hæren ved Lübeck på fire dage. 5.-7. juli gik 27.000 danske soldater under Saint-Germain over floden Trave og

På "Skibsbakken" i Fredensborg Slotshave rejste billedhuggeren Johannes Wiedewelt i 1762 denne søjle som minde om Danmarks redning fra det russiske angreb. Den ene tavle bærer dateringen "Anno MDCCLXII" [dvs. 1762], den anden har indskriften "FORTISSIMA CONSILIA TUTISSIMA" [dvs. "De modigste Beslutninger er de sikreste"]. Skibssnabler og krigstrofæer symboliserer felttoget mod zaren, kranse af egeblade, olivengrene og palmer peger på freden, som blev vundet. Foto: Tove N. Jensen 2024.

via Lübeck ind i Mecklenborg mod Wismar. Fra Haderslev amt deltog der 310 vogne i toget frem mod Gadebusch. "Denne rejse var enhver frygtsom for, siden det var i rygte at i mellem vor konges armé, og kongen af Moskva skulle i samme tid ske feltslag" skrev Anders Sandemand i sine optegnelser.

Kongen befandt sig på slottet i Traventhal, alt tegnede til nederlag ved et stort feltslag. Den 17. juli viste sig imidlertid miraklet, "da den højeste Gud for at frelse vort land, lod kongen af Moskva ved en hastig død overfalde, så blev straks fred, og vor armé rykkede her ud i landet med rolighed, vor armé var over 70.000," erindrede Slesvig-bonden bagefter.³⁰ Pludselig trak russerne sig tilbage, Peter III var blevet afsat og myrdet, hustruen Katharina II overtog tronen. Det pludselige omslag blev bekræftet af medier så langt mod syd som i Nürnberg: "Det meldes, at de krigerske skyer, som på grund af den nordiske strid var trukket op lige indtil vore egne, vil gå lyst og lykkeligt forbi."³¹ 4. august fik Saint-Germain ordre om at rømme Mecklenborg. Kongen og alle ministrene var forinden brudt op fra Traventhal og var 20. juli tilbage i hovedstaden.

Sidste forhandlingsrunde 1762-73

Våbnene tav, og diplomaterne tog over. For Bernstorff var der ingen tvivl om, at vejen til den så længe ønskede aftale om hertugdømmerne gik gennem en alliance med Rusland. Efter Peter III's død repræsenterede hans søn, den russiske tronfølger storfyrst Paul, de gottorpske krav og rettigheder. Han var født 1754 og endnu umyndig, og vejen til en aftale gik gennem moderen, kejserinde Katharina II. Saldern fik en vigtig rolle i bestræbelserne. I 1763 rejste han til Petersborg, og der blev indgået en hemmelig aftale med Bernstorff, hvorefter Saldern mod rundelig betaling lovede at fremme mageskifteaftalen overfor aktørerne i Petersborg.³²

Forhandlingerne kom til at strække sig over næsten ti år. Undervejs blev der brug for mange midler for at påvirke den russiske part. Der blev skænket gulddåser og andre kostbarheder og bevilget kontante beløb og pensioner, som skulle sikre velvilje hos kejserinden og hendes ministre og diplomater.

Første skridt på vejen blev et dansk-russisk forsvarsforbund, som blev underskrevet i Petersborg 11. marts 1765. Parterne lovede hinanden gensidig hjælp ved angreb, og Katharina forpligtede sig til, før

Paul blev myndig, at gå ind på en ordning, så alle "differencer" m.h.t. Slesvig og Holsten blev afgjorte.³³ Saldern blev udpeget til chefforhandler på russisk side og den som skulle forhandle de konkrete aftaler på plads. "Hvis vor ven [Saldern] opnår at få lagt en fast grundvold for roligheden i Norden ved en endelig udjævning af de stridigheder, der hidtil har skabt splid i det holstenske hus, ville hans fortjenester være uden mæge", skrev Bernstorff 17. august 1765.³⁴

Stormagten Rusland og Saldern blev en hård kost for Danmark, den mindste af de to parter i forhandlingerne. Den 24. november 1766 ankom Saldern til København, og gennem mere end et år blandede han og den russiske ambassadør, M. Filosofov, sig i forholdene ved det danske hof og i centraladministrationen med lunefuld og taktløs grovhed og ubeskedne krav. Den russiske part forhandlede med de danske konseilsministre J.H.E. Bernstorff, Otto Thott og Ditlev Reventlow i Bernstorffs palæ, og de danske herrer måtte acceptere mange provokationer, før en foreløbig mageskiftetraktat forelå formuleret 22. april 1767.³⁵ Her lovede kejserinden at skaffe accept til afkald på det hertugelige Slesvig og til et mageskifte af Holsten-Gottorp mod Oldenburg-Delmenhorst

Caspar von Saldern (1711-1786) med elefantordenens blå bånd over brystet. Den holstenske diplomat fik den fornemme orden og løftet om en gigantisk pengesum på 100.000 rdl., da aftalen om mageskiftet blev foreløbig aftalt. Maleri af Vigilius Eriksen. Billedkilde: Wikimedia.

fra Paul og hele den holstenske slægt, når Paul blev myndig i 1772. Kongen måtte love at overtage al gottorpsk gæld og stadfæste alle rettigheder og privilegier givet af de gottorpske hertuger til Holsten-Gottorp. Saldern fik fastslået særlige privilegier til Christian Albrecht universitetet i Kiel. Fremover skulle to års studier ved universitetet være pligt for alle, som ønskede et verdsligt eller gejstligt embede i Slesvig og Holsten, det såkaldte biennium. Essensen i 1767-aftalen var, at Danmark nu var i uopløseligt forbund med Rusland. Saldern og Filosofow førte som Ruslands stemmer det store ord i København. Da Katharinas ratifikation forelå i september 1767, fik Saldern løfte om en pension på årligt 6.000 rdl. og 100.000 rdl., når aftalen trådte i kraft; han blev ophøjet til greve og elefantridder. De danske forhandlere Bernstorff, Thott og Reventlow blev udnævnt til danske lensgrever.³⁶ "Alle ved hoffet og ligeledes ministrene have den største ærbødighed for Saldern", skrev den svenske udsending i januar 1768.³⁷ "Nu er Danmarks og Ruslands interesser de samme, alt forener dem, intet adskiller dem. Forholdet til Rusland er så godt og lykkeligt, at det blot gælder om at holde det ved lige. Det gælder derfor om at vinde Katharinas personlige velvilje," mente Bernstorff i april 1768.³⁸

Den 13. december 1769 fulgte herefter en dansk-russisk alliancetraktat, hvor det blev præciseret, at forhandlinger om mageskiftet skulle endeligt åbnes, når Paul fyldte 17 år i 1771 og fuldbyrdes, når han blev myndig ved 18-års fødselsdagen den 1. oktober 1772.³⁹

Struensee-intermezzoet 1770-72 forsinkede projektet. Men næppe var magtforholdene ændret i januar 1772, før arbejdet blev genoptaget. I foråret 1772 blev der udbetalt 20.000 rdl. til Saldern som forskud på de 100.000 rdl., som var lovet ved sagens afslutning; i marts 1773 fik den russiske statsudsending i København, Simolin, løfte om 50.000 rdl., når en aftale om mageskiftet var på plads. I april 1773 blev forhandlingerne genåbnet i Petersborg, og Saldern fik et ekstra beløb på 12.000 rdl.⁴⁰ Den 1. juni 1773 blev den endelige mageskiftetraktat undertegnet på zarslottet Zarskoje-Selo ved Petersborg, og 12. august 1773 fulgte en evig hemmelig dansk-russisk alliance.⁴¹

Danmark kvitterede ærbødigt over for stormagten Rusland. 1. oktober 1773 blev storfyrst Pauls fødselsdag og aftalen om Holsten markeret på Christiansborg Slot. Embedsmanden Bolle Willum Luxdorff i Danske Kancelli skrev 1. oktober i sin dagbog "Stor kur til hof for Grosfyrstens Geburtsdag og det kielske blev overleveret."⁴² Den nye danske udenrigsminister, A.P. Bernstorff, som havde overtaget embedet efter

Zarernes sommerpalads Zarskoje Selo i Puschkin ved St. Petersburg. Her blev mageskifteaftalen underskrevet 1. juni 1773 af den danske gesandt i St. Petersburg C.F. Numsen og på russisk og gottorpsk side af udenrigsminister grev Nikita Panin og Caspar von Saldern. Den danske konge ratificerede den 2. juli 1773 på Fredensborg og storfyrst Paul den 13. juli 1773 i St. Petersburg. Billedkilde: Wikimedia.

sin onkels død, var smerteligt klar over afhængigheden af Rusland. Den 23. juni 1773 skrev han: "Det er ingen let Sag at bevare, hvad jeg anser for det ypperste af alle goder, vor uafhængighed overfor en så mægtig og fordringsfuld ven som Rusland. Selv i den holstenske sag kan man ikke tabe dette af sigte."⁴³

Slutspurt

Efter indgåelsen af den foreløbige mageskiftetraktat i 1767 var det storfyrsteligen Holstens dage talte. I de sidste år forud var der fra den russiske centraladministration i St. Petersburg og fra hertugens lokalregering i Kiel iværksat reformer, hvor Saldern spillede en central rolle. Der blev gennemført landboreformer, veje blev udbedret, slottet i Kiel blev renoveret. Det forsømte Christian Albrecht universitet fik nye bygninger og et bedre bibliotek, en øget bevilling, og der blev ansat enkelte nye professorer.⁴⁴

I den sidste fase frem mod målet kom Saldern igen med nye pengekrav, og han blev båret på hænder fra dansk side. Han fik dansk løfte om en pension på 6.000 rdl. samt fortsættelsen af sin tidligere løn på 8.000 rdl. som holstensk embedsmand. Der blev sendt en dansk freogat for at transportere ham standsmæssigt fra Petersburg til Holsten. I september 1773 begyndte forhandlingerne om de allersidste detaljer i aftalen på Salderns herresæde, Schierensee, ved Plön. På dansk side var grev Ditlev Reventlow og den finanskyndige overskatmester Heinrich Schimmelmann Salderns modpart.

Herresædet Schierensee, opført af Caspar von Saldern i årene umiddelbart efter 1775 for de betydelige økonomiske midler, han modtog efter mageskiftets gennemførelse. Herresædet står i dag bevaret inde og ude næsten som i Salderns tid. Her havde Saldern i 1768 kongen på besøg, og her fik han i september 1773 gennemtruffet de sidste aftaler om mageskiftet ved dramatiske forhandlinger. Billedkilde: Carl-Heinrich Seebach: Schierensee, 1981.

Det blev et langstrakt tovtrækkeri, hvor Saldern trumfede sin vilje igennem "med stokken i hånden".⁴⁵ Han påberåbte sig en udbredt mistenning hos embedsmænd og ridderskab i det gottorpske Holsten mod det nye styre, og det krævede efter hans opfattelse indrømmelser fra dansk side. Fremover ville hele Holsten have Tyske Kancelli i København som øverste myndighed, og her havde Struensee i årene forud indført en ledelsesform med ligestillede borgerlige embedsmænd i stedet for den tidligere adelige oversekretær. Det ville ikke behage Ridderskabet i Holsten, og Saldern krævede derfor, at der igen blev ansat en oversekretær, og at denne skulle tilhøre det slesvig-holstenske ridderskab. Forslaget mødte stærk modstand i hoffet i København hos arveprins Frederik og enkedronning Juliane Marie, og først med højlydte protester lykkedes det Saldern at gennemtvinge sit ønske. A.P. Bernstorff, nevø af den tidligere udenrigsminister, blev udpeget til ny førstemand i Tyske Kancelli med titel af direktør. Ligeledes gennemtruffede Saldern pensioner på højde med den hidtidige løn til embedsmænd og diplomater under Holsten-Gottorp, som ikke ønskede at overgå til dansk tjeneste. Han krævede også opretholdelse af det græsk-katolske

kapel i Kiel som del af kirken ved det russiske gesandtskab i København og øgede ydelser til universitet i Kiel, kort sagt sikring af alle privilegier, friheder og rettigheder for indbyggere, ridderskab og prælater i Holsten.⁴⁶ Alt blev accepteret fra dansk side, og vejen var dermed klar til at præsentere mageskifteaftalen for offentligheden.

Mageskiftet i praksis: ensretning eller forskellighed?

Som beskrevet i indledningen ovenfor blev de mange års forberedelser kronet af en højtidelighed den 16. november 1773 på slottet i Kiel, hvor resultatet blev fremlagt. Nu gjaldt det om, at magtskiftet kunne forløbe gnidningsfrit. Ceremonien fremhævede, at kongen ville respektere alle rettigheder og privilegier i den indlemmede del af Holsten. Dette indbar i sig selv betydelige udfordringer for den danske stat. På den ene side lå det i den danske enevældes forfatning at tilstræbe størst mulig centralisering og udjævning af forskelle. På den anden side var det nødvendigt ved denne sammenlægning af Holsten at tage hensyn til hertugdømmernes magtfulde ridderskab og dets ønsker om bevaring af særforhold. I praksis valgte statsledelsen i de følgende år på én gang at vise forsigtig respekt for traditioner samtidig med, at der på enkelte områder blev taget initiativer, som nærmest gav hertugdømmerne karakter af "forsøgsmark".

Kirkebønnen blev straks ændret, så hertugen gled ud, og kongen kom ind.⁴⁷ Herefter ophørte de storfyrstelige centralmyndigheder i Kiel med at eksistere, og al lovgivning udgik fremover kun i kongens navn. Hidtil gjaldt kongens lovgivning "den kongelige del af Hertugdømmet Holsten samt herskabet Pinneberg, grevskabet Rantzau og byen Altona".⁴⁸ Hertug-storfyrsten havde lovgivet for sine områder, og begge landsherrer havde i fællesskab lovgivet for de fællesstyrede godsområder. Fra 1773 gjaldt de kongelige forordninger hertugdømmerne som helhed: "die Herzogthümer Schleswig, Holstein, nebst der Herrschaft Pinneberg und Grafschaft Ranzau".⁴⁹ De storfyrstelige centralmyndigheder i Kiel blev nedlagt og deres beføjelser overført til kongens centraladministration i København. Melleminstansen Det kongelige regeringskancelli i Glückstadt fortsatte i byen ved Elben, nu som myndighed for hele Holsten med betegnelsen "Die Holsteinische Landes-Regierung zu Glückstadt". Glückstadt blev derved den nye "hovedstad" for hele Holsten, Kiel var ikke længere Holstens hovedby som før i hertugens tid. Dette var betydelige ændringer, men i øvrigt fortsatte meget uændret i lokal-

forvaltningen. De fleste embedsmænd blev overtaget af det nye styre, og hvis de ikke fortsatte, blev de som nævnt pensioneret med fuld løn. Nogle storfyrstelige forordninger blev overtaget af det kongelige styre, eller lovgivningen blev afstemt efter hinanden.⁵⁰

Kirkeforvaltningen kan tages som eksempel på, hvordan sammenlægningen foregik i praksis.⁵¹ Både før og efter 1773 var kirken i alle dele af hertugdømmerne en fyrstekirke og en del af statsapparatet med hhv. kongen og hertugen som øverste lovgiver. Indtil 1773 var der separate kirkeordninger for hhv. de kongelige og de fyrstelige områder. Alle kirkelige embedsmænd blev udnævnt af fyrsten (kongen hhv. hertugen), til hvem de aflagde troskabs- og lydighedsed. Til præsternes embedspligter hørte at forkynde ny lovgivning. Fra 1742 lød embedseden i de kongelige områder: "Jeg vil våge over Kongelig Majestæts enevoldsmagt, suverænitæt og arverettighed, jeg vil ikke tillade, at nogen gør noget derimod, og vil straks modsætte mig det og tilkendegive det for kgl. majestæt".⁵² Biskopsfunktionerne blev varetaget af såkaldte "generalsuperintendenter", indtil 1773 en kongelig "generalsuperintendent" for Slesvig og den kongelige del af Holsten og en storfyrstelig "generalsuperintendent" med bopæl i Neumünster for storfyrstens del af Holsten.

Lokalt i kirkesognene var meget anderledes end i Kongeriget Danmark. I mange sogne deltog menigheden direkte i valg af præsten, som derefter blev godkendt af fyrsten. Hovedparten af præsterne havde en studiebaggrund fra tyske universiteter eller universitetet i Kiel. Kirkeliturgien var ikke ensrettet som i kongeriget Danmark efter det danske kirkeritual af 1685 og alterbogen af 1688, men fulgte *Das Sleswig und Holsteinische Kirchenbuch*, som var sammenskrevet og udgivet af den gottorpske hertugs bibliotekar, Adam Olearius, i 1665. Den var i brug frem til sidst i 1700-årene, men med tiden opstod der væsentlige forskelle i liturgien fra kirke til kirke. Også salmebøgerne var andre end i Kongeriget. Alt dette medførte større lokale kirkelige forskelle internt i hertugdømmerne end i Danmark-Norge, og ofte var sædvaneregler gældende.

Dette blev kun langsomt ændret efter 1773. Ganske vist blev "statskirken" i den tidligere storfyrstelige del af Holsten fra 1773 lagt sammen med den kongelige statskirke i Slesvig-Holsten til en samlet slesvig-holstensk statskirke. Alle gejstlige i det tidligere Holsten-Gottorp havde nu kongen som deres af Gud foresatte og eneste øvrighed, til hvem troskabseden nu skulle aflægges. Tyske Kancelli i København blev øverste kirkemyndighed for det samlede Slesvig og Holsten og begge generalsuperintendenter. Det kongelige Regeringskancelli og

Wasmar-Palæet, Königsstraße 36 i Glückstadt. Det fornemme palæ var fra 1750'erne og indtil 1864 sæde for den kongelige regeringsmyndighed for det samlede Holsten. I dag benyttes bygningen til skole- og kulturformål. Billedkilde: Wikimedia.

Overkonsistorium i Glückstadt fik sit myndighedsområde udvidet til hele det geografiske Holsten.

Lokalt og for de kirkelige embedsmænd blev overgangen imidlertid gradvis, og mange lokale forskelle fik lov at leve videre. Den storfyrstelige generalsuperintendent i Holsten siden 1766, Friedrich Franz Hasselmann (1713-1784), som var provst i Neumünster, blev bekræftet i sit embede og fortsatte som generalsuperintendent med uændret embeds-område til sin død i 1784. Den hidtidige kongelige generalsuperintendent for Slesvig og de kongelige dele af Holsten, Adam Struensee (1708-91), bevarede ligeledes sit embedsområde uændret til sin død i 1791.

Først efter hans død blev Holstens kirke en enhed, idet Slesvig og Holsten fik hver deres kongelige generalsuperintendent. Johann Leonhard Callisen blev generalsuperintendent for det ny-samlede Holsten med bopæl i Rendsborg. Han havde været præst i Plön-Neustadt, Zarpen og Oldesloe siden 1765⁵³ og havde således sin baggrund i Holsten. Der blev derved taget hensyn til de særlige traditioner i Holsten.

Jacob Georg Christian Adler blev generalsuperintendent i Slesvig. Han var født i Arnæs i Sydslesvig og havde hidtil været teologiprofes-

sor og tysk hofpræst i København.⁵⁴ Opdelingen på to generalsuperintendentter, hhv. Slesvig og Holsten, udtrykte respekt for forskellene mellem det delvis dansksprogede Slesvig og det tyske Holsten.⁵⁵ Mange lokale variationer fortsatte, og forskellen til kirken i Kongeriget Danmark blev yderligere uddybet ved indførelse af bienniet med de to års tvungen studietid ved Christian Albrecht universitetet i Kiel for kommende præster. Det medførte, at præster uddannet i København endnu mere end før blev en sjælden undtagelse i hertugdømmerne. Teologer født i hertugdømmerne blev nærmest enerådende syd for Kongeåen. Længe efter 1773 gjaldt derfor fortsat, hvad teologen Wolf Christian Matthiä i 1778 skrev om kirkeforholdene i Slesvig og Holsten i forordet til sin kirkelige håndbog *Beschreibung der Kirchenverfassung in den Herzogthümern Schleswig und Holstein*: "Der findes vel ikke let ét land under én herre, hvor der hersker så store forskelle i de kirkelige indretninger".⁵⁶

Også på andre områder blev der taget særligt hensyn, så sammenlægningen ikke skulle skabe utilfredshed. I 1775 tillod kongen således, at prælater og ridderskab indrettede en såkaldt "fortdauernde Deputation", hvortil kongen fremover kunne kommunikere sine befalinger til Ridderskabet. Et sådant samlet talerør for en enkelt stand var ellers usædvanligt under enevælden.⁵⁷

Den slesvig-holstenske kanal

Samtidig med den administrative forsigtighed tog staten imidlertid også skridt til fornyelser. I et enkelt tilfælde havde statens initiativ potentiale, så det på én gang kunne bidrage til at udvikle det nyvundne territorium og også afbøde mulig opposition i befolkningen. Som et sådant initiativ kan nævnes anlægningen af "Den slesvig-holstenske Kanal" tværs gennem hertugdømmerne umiddelbart efter mageskiftet.⁵⁸

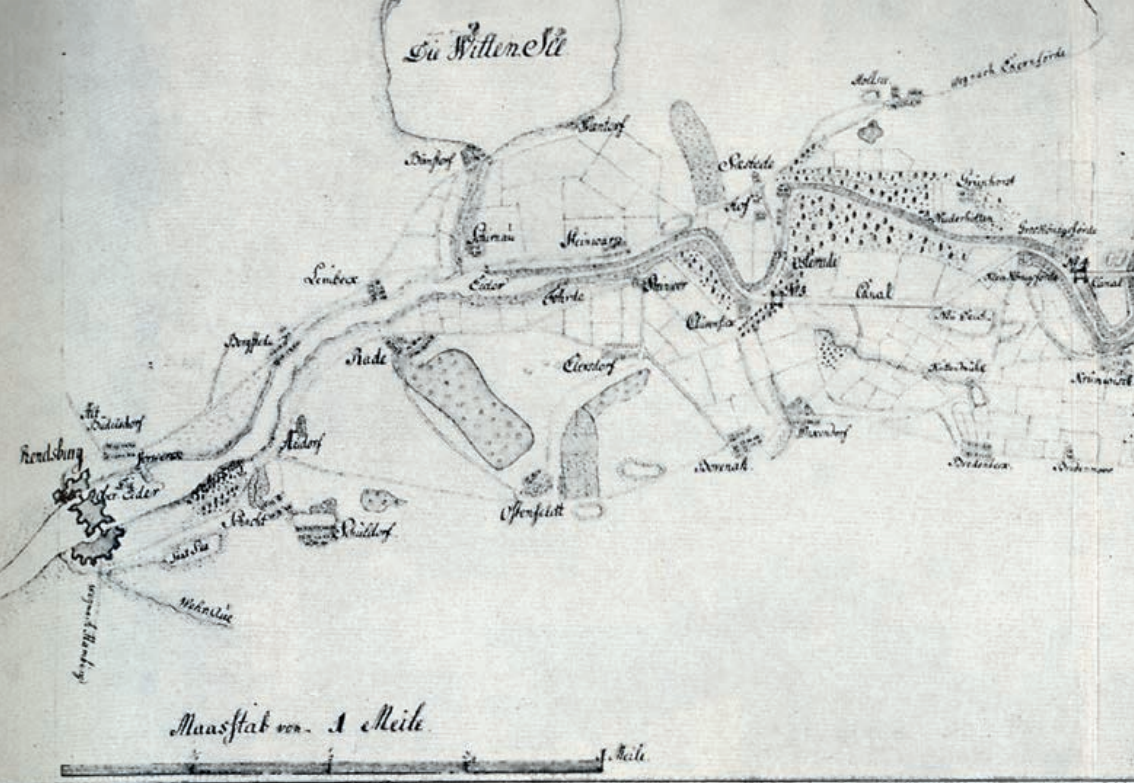
Drømmen om en kanal gennem hertugdømmerne var gammel. Under Christian III var der planer om en forbindelse fra Kolding eller Haderslev til Ribe. Kongens bror, hertug Adolf på Gottorp, forestillede sig en vandvej fra Kiel til Ejderen og videre ud i Vesterhavet og forelagde ideen for den tyske kejser. Under Kejserkrigen blev en kanal drøftet mellem den kejserlige feltherre Wallenstein og Gottorper-hertugen Friedrich III. I 1700-årene spøjte drømmen igen. I 1760'erne blev skitse- ret en kanal fra Slesvig til Husum, og efter sin tiltræden som statholder i 1768 fik Carl af Hessen til opgave at overveje en vandvej fra Husum til Ekernførde med benyttelse af vandvejene Trene og Slien.

Først med Holstens samling i 1773 blev projektet realistisk, og det kom til drøftelse straks i vinteren 1773-74. Kiel var ikke længere her-tugdømmets hovedstad, og et kanalanlæg i Holsten tæt på Kiel kunne måske være et plaster på såret for de holstenere, som så med skepsis på det nye danske styre. Måske kunne kanalen medvirke til at sammensmelte Holsten til et loyalt hele under den danske konge. Den finans- og handelskloge minister Heinrich Carl Schimmelmann fandt, at en kanal burde gå fra Kiel over Rendsborg og derfra til vandløbet Stør og videre ned til Elben. Et bredt kanalsystem, som berørte flere steder i Holsten til gavn for den lokale trafik, kunne måske være med til at sammensmelte det før delte Holsten og således styrke holstenernes statsloyalitet. Statsminister Ove Høegh Guldberg foretrak et forløb på slesvigsk jord. Holsten var stadig et len af det tyske rige, og hvis området en dag gik tabt for Danmark, så ville de enorme investeringer til en kanal på holstensk grund være tabt.

I april 1774 faldt principbeslutningen om at „forbinde Østersøen med Nordsøen ved at grave en kanal“. Den endelige beslutning lå klar 5. marts 1777. Kanalen skulle følge grænsen mellem Slesvig og Holsten fra Holtenau lige nord for Kiel, derfra graves langs det lille grænsevandløb Levenså og derefter følge Ejderens øvre løb til Rendsborg. Herfra kunne skibene følge Ejderens nedre løb videre mod vest. Kanalen skulle gavne handel, samfærdsel og „industri“. Reeksporten fra København af vestindiske og oversøiske varer ville få bedre muligheder.

Første spadestik ved Holtenau blev taget i juli 1777. Private entreprenører og staten engagerede tusindvis af arbejdere. I 1783 var der ca. 3.000 vandrearbejdere og et mindre antal soldater i gang samtidig. De største jordarbejder foregik over en 34 km lang strækning fra Holtenau til Rendsborg. Mellem Holtenau og Flemhude sø blev den lille Levenså omskabt til en egentlig kanal, og fra Flemhude sø til Rendsborg blev øvre Ejder udliget og uddybet. Resultatet var en kanal, 34 km lang, 3,4 meter dyb. I bunden var bredden på 17 meter, ved vandspejlet 31 m. For at overvinde højdeforskellen på 7 meter blev opført i alt seks sluser, som kunne hæve og sænke skibene, i Holtenau, Knoop og Rathmannsdorf, i Königsförde, Klvensiek og ved Rendsborg. Sluserne var komplicerede anlæg, som blev bygget efter de nyeste forbilleder i Holland. Slusekamrene målte 35 x 7 meter – murene var bygget af specialfremstillede hollandske vandklinker, hjørnerne af sandsten fra Bornholm, og muren ved selve sluseporten var af norsk marmor. Ved hver sluse hvilede murværket på en rist af egestammer, som blev båret af mere

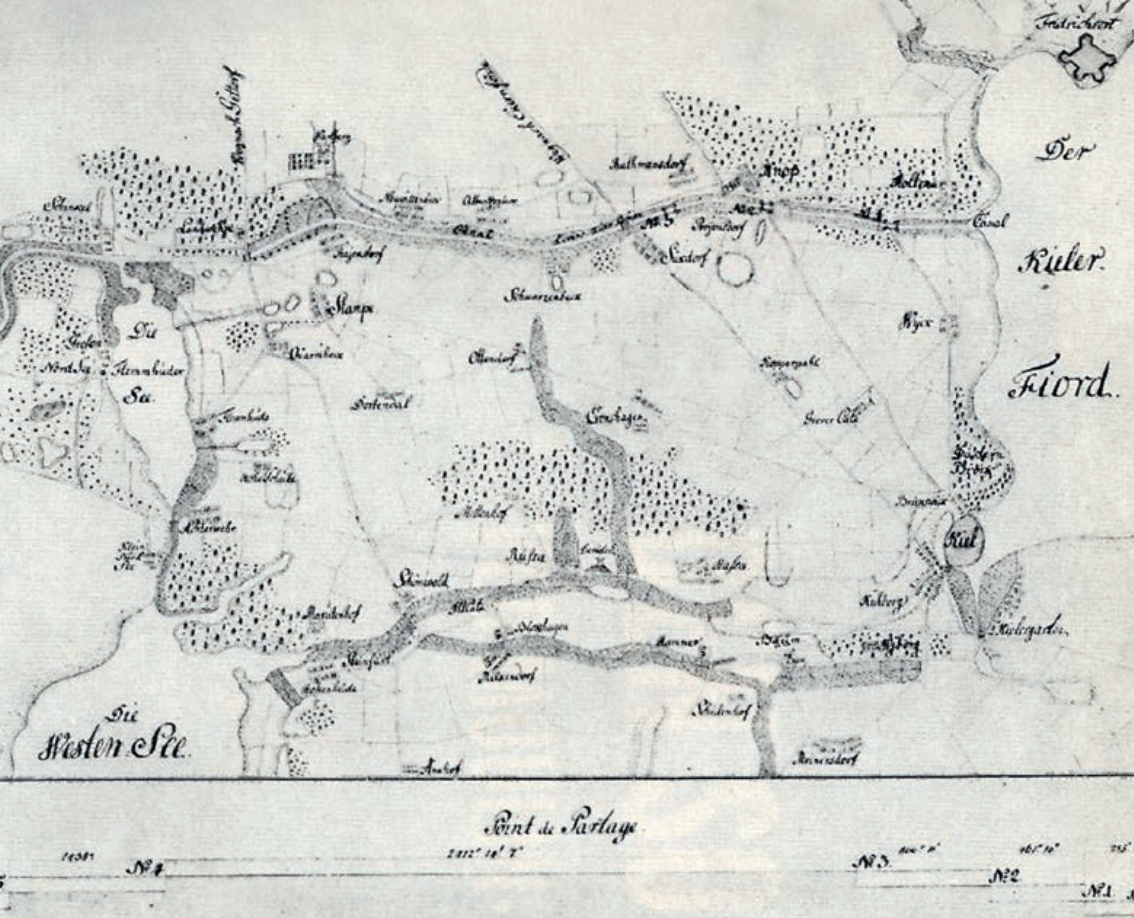
Profil des Canals zwischen Rendsburg und dem Kieler-Fjord

Plan over kanalen fra Holtenau ved Kiel fjord til Rendsborg, tegnet i 1784, da kanalen stod færdigbygget.

end 1.600 nedrammede bøgepæle. Samtidig måtte der tages hensyn til, at kanalen i flere tilfælde gik på tværs af eksisterende veje. Ved tre af sluserne blev anlagt klappbroer. De blev et malerisk og fremmedartet syn, med kontravægte efter hollandsk forbillede.

I 1782 oprettede staten et særligt kompagni med det omstændelige navn "Det kongelige octroyerede Danske, Norske, Slesvigske og Holstenske forenede Handels og Canal Compagnie" for at støtte handelen på kanalen. Kompagniet skulle have en aktiekapital på 1,5 million rigsdaler. Heraf tegnede staten sig for halvdelen og lovede interessenterne en forrentning på 4 %. Staten udstyrede kompagniet med store pakhuse i Holtenau, Rendsborg og Tønning, og selskabet fik overladt et antal skibe, som kunne indgå i varetransporten på kanalen.

Den 18. oktober 1784 var der indvielse. Kanalskibet Rendsburg stod østfra ind i kanalen, forbi de to høje obelisker, som indrammede indsej-

- De seks sluser er angivet nederst på planen. Billedkilde: Aage Rasch: Ejderkanalen, 1978.

lingen. Øverst var de prydet af kongekronen, og derunder indskriften "Patriæ et Populo" – "For fædrelandet og folket".

Kanalvidunderet blev straks genstand for den allerstørste opmærksomhed. Folk strømmede til, og datidens rejsebeskrivelser er fulde af beundrende beskrivelser. "Kanalen var på hele denne strækning meget bred. Slusen er et sandt mesterstykke; en eneste hest trak vor båd, hvilket gik pilsnart", skrev sekondløjtnant Johan Hieronymus Kirchhoff, da han i 1787 sammen med kronprins Frederik sejlede ad kanalen fra Knoop til Holtenau. Den danske rådmænd Dreyer var enig tre år senere. "På en rejse fra Kiel til Rendsborg gives ret lejlighed til at betragte værkets kostbare sluser, for hvis vedligeholdelse anstalt er føjet, og betjente satte; i øvrigt roser kanalens anlæg og nytte sig selv."

Investeringerne havde været enorme. Budgettet lød på noget over 600.000 rdl.; de faktiske udgifter blev 2.5 millioner rigsdaler. Det svare-

de til en tredjedel af statsbudgettet eller omkring 60 % af et års samlede skatte- og afgiftsindtægter. Der blev skumlet over, at privatinteresser havde påvirket anlægget. Den hovedrige skatmester H.C. Schimmelmann havde fået anlægget lagt sådan, at han selv og svigerfamilien Baudissin på godset Knoop lige ved kanalen kunne tjene på byggeriet. Baudissin havde angiveligt solgt tømmer til overpris, og Schimmelmann selv havde leveret kalk og andre byggematerialer.

Kanalen blev brugt. I det første 10-år benyttede i gennemsnit knap 1000 skibe årligt det nye tilbud, derefter lå tallet sjældent under 2500. Kanalen bar navnet "Den slesvig-holstenske Kanal". Da den blev indrettet, stod et intimt samliv mellem det nysamlede Holsten og Slesvig allerøverst på regeringens ønskeliste. Forbindelsen mellem Slesvig og Holsten blev set som noget positivt. Det blev anderledes, da den slesvig-holstenske bevægelse i 1848 førte Danmark ind i en borgerkrig. Nu blev bindestregen mellem Slesvig og Holsten lagt for had fra dansk side. Ejdergrænsen og et skel mellem de to hertugdømmer blev til officiel dansk politik, helt anderledes end i 1773. Derfor måtte den gamle kanal også skifte navn. Ved et statsrådsmøde i april 1853 foreslog ministeren for Slesvig, at kanalen fremover skulle bære navnet "Eiderkanalen". På et efterfølgende møde accepterede Frederik VII navneskiftet.

Forsøgsmark i oplysningens tjeneste

Bag kanalprojektet lå et ønske om at skabe vækst. Det samme kan siges om den markante interesse for oplysning, undervisning og skolevæsen, som i almindelighed prægede sidste halvdel af 1700-årene. "Oplysning" var et slagord, og det førte til udvikling af uddannelsesvæsenet. Nyttige kundskaber og viden skulle danne fornuftige, gavnlige og lykkelige samfundsborgere. Dette reformarbejde foregik både nord og syd for Kongeåen. I Hertugdømmerne kom projektet imidlertid også til at omfatte et særlig radikalt fornyelsesforsøg inden for kirken. Forsøget i hertugdømmerne fik en så markant form, at man kan tale om hertugdømmerne som en "oplysningens forsøgsmark".⁵⁹

Reformernes øverste myndighed var Tyske Kancelli i København. Her blev fornyelserne indledt straks efter mageskiftet. I tiden forud havde det gamle Christian Albrecht Universitet i Kiel oplevet en forfaldsperiode. I 1765-67 var nyoptaget af studerende faldet til 9-12 årligt.⁶⁰ Storfyrstens forvaltning og især Katharina II indledte en genopbygning i den holstenske ministats sidste år, og som nævnt fik Caspar

von Saldern i 1767 i forbindelse med den foreløbige mageskiftetraktat gennemtrumfet aftalen om to års tvungen studietid ved universitetet for kommende gejstlige og verdslige embedsmænd i hertugdømmerne.

Efter 1773 fulgte det nye kongelige danske styre op på aftalen. En kundgørelse 25. februar 1775 forbedrede universitetets økonomi massivt:

Universitetet skal sættes i en stand, så studerende dér kan få den nødvendige undervisning lige så fuldkommen som på andre akademier. Men da denne hensigt ikke kan opfyldes med de 8.360 rdlr., som blev ydet af det tidligere landsherskab, så har det behaget kongen at øge beløbet med årligt 9.240 rdlr., hvis udbetaling begynder 1. april d.å. Beløbet, i alt 17.600 rdlr., skal som hidtil udbetales årligt uden afkortning i to terminer. ...⁶¹

Den forbedrede økonomi blev fulgt af nye medarbejdere ved universitetet. I 1774 blev Johann Andreas Cramer (1729-1788), tidligere hofpræst og teologiprofessor i København, udnævnt til førsteforsessor i teologi og prokansler. Året efter tiltrådte en af arkitekterne bag mageskiftet, statsminister Ditlev Reventlow, som universitetskansler og kurator. Sammen kaldte Reventlow og Cramer nye professorer til universitetet. Flertallet af de nye lærere repræsenterede den moderne oplysningsideologi og rationalisme, og oplysningsånden kom til at præge universitetet i de følgende år.⁶²

Som universitetskansler efter Reventlows død i 1783 satte Cramer sit præg på universitetet. Han nyordnede eksamensordningen for teologer og grundlagde i 1775 det homiletiske seminar, hvor de kommende præster gennemgik praktiske prædikeøvelser.⁶³ Efter Holstens samling var det endnu mere tydeligt end før, at hertugdømmerne manglede en fælles nyere salmebog. I 1775 fik Cramer derfor til opgave at skabe en moderne afløser. I 1780 forelå resultatet: "*Allgemeines Gesangbuch auf Königlichen Allergnädigsten Befehl ... [für] den Gemeinen des Herzogthums Schleswig, des Herzogthums Hollstein*". Af de i alt 914 salmer var mange nye, leveret af moderne forfattere, 255 af Cramer selv. Sproget i gamle salmer var moderniseret og "mystiske" steder strøget. Det gav salmebogen en moraliserende tendens, som udtrykte samtidens forkærlighed for fornuft og dyd. Salmebogen blev introduceret fra alle prædikestole i de tysksprogede dele af Slesvig og Holsten i 1780, og præsterne blev pålagt at anbefale menighederne at tage fordomsfrit mod nye salmer.⁶⁴ Det lykkedes uden større protester. Salmebogen blev først endelig afløst af en ny i 1887.

Forbedring af folkeskolerne stod også højt på reformprogrammet. I 1781 fik Cramer åbnet et skolelærerseminarium i Kiel, hvor oplysningspædagogen Heinrich Müller (1759-1814) snart efter fik ledelsen. Efter Cramers død blev Müller tillige professor ved det teologiske fakultet, og han fik ved sine metoder og praksis stor betydning for uddannelsen af de kommende præster og lærere.⁶⁵ I 1785 udgav Cramer desuden en ny *Landeskatekismus*, som blev pligtlektur i alle skoler.⁶⁶

"Bienniet", kravet om to års studier ved universitetet i Kiel, kaldte flere studerende til, og især det teologiske fakultet voksede. I 1789 var der i alt indskrevet 203 studerende ved universitetet, hvoraf 188 stammede fra Slesvig og Holsten, 114 studerede teologi.⁶⁷ Ved universitetet blev de præget af den oplysningsånd og rationalisme, som var særkendet for mange af de nye lærere, som var ansat efter 1773. Når de færdige

Johann Andreas Cramers *Allgemeines Gesangbuch*. Første udgave udkom i 1780. Salmebogen var udtryk for statsforvaltningens ønske om ensretning og modernisering af salmesangen i hertugdømmerne efter mageskiftet i 1773. Billedkilde: Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

teologer kom ud i sognene i Slesvig-Holsten, bragte de dette med sig. De stillede kritiske spørgsmål til hidtidig praksis og pegede på mangler, som de forekom set med unge øjne. De toneangivende samfundslag blev på den måde gradvis påvirket af den nye rationalistiske tidsånd. Oplysningen slog rødder.

Det blev bemærket af udlændinge. I 1796 beskrev den engelske forfatterinde Mary Wollstonecraft sin oplevelse af hertugdømmerne i en rejseskildring:

Folk ser ud, som om de har åbent øje for forbedringer, de er hverken stivnet i uvidenhed eller knuget af slaveriets usselhed. Jeg blev behageligt overrasket ved at fornemme en sådan opblomstrende velstand i denne del af Tyskland. Ja, jeg er overbevist om, at den almindelige oplysning i høj grad gør fremskridt i dette land. Sandelig, Kongen af Danmarks tyske besiddelse, Holsten, syntes mig at være langt fremme for nogen del, jeg havde set, af Kongeriget...

Et lignende signalement stod at læse i tidsskriftet *Allgemeine Literatur Zeitung* fra Jena og Weimar i 1798: "Slesvig-Holsten er en provins, som ubestrideligt hører til de mest oplyste i Tyskland."⁶⁸

Moderniseret kirkeliturgi – tilhængere og modstandere

Denne oplysningstidens tidsånd gav næring til ønsker om kirkereformer. Efter Holstens sammenlægning kunne det i forstærket grad påpeges, at der ikke fandtes en nyere autoriseret, almengyldig fælles alterbog i de nu samlede hertugdømmer. Gennem årene var der opstået mange forskelle fra sogn til sogn i den konkret benyttede liturgi. Alle-rede længe før havde der i kirken været ønsker om at justere liturgien ved gudstjenesterne i pagt med samtidens smag, men det var mislykkedes gang på gang. Planer mellem 1729 og 1747 var opgivet, og i 1760 var det lykkedes generalsuperintendent Adam Struensee at bremse et fornyet forsøg.⁶⁹

I 1789, efter mageskiftet, var tiden en anden, og muligheden for en modernisering og ensretning var bedre. Den rationalistiske ånd, som prægede universitetet og præsteuddannelsen i årene fra 1773, var nået til centraladministrationen. Lederen af Tyske Kancelli, A.P. Bernstorff, var lydhør. Struensee advarede atter og skrev til Tyske Kancelli: "En ny indretning af den offentlige gudstjeneste vil kun skade."⁷⁰ Men efter Struensees død i 1791 blev J.G.C. Adler (1756-1834) som nævnt udpeget

som ny generalsuperintendent i Slesvig, og han var en udpræget talsmand for reformfløjen.⁷¹ I 1794 anmodede A.P. Bernstorff Adler om at udforme en moderne liturgi fælles for Slesvig og Holsten. Den skulle gøre en ende på den brogede mangfoldighed, som havde udviklet sig. I erkendelse af de rådende forskelle bad han samtidig Adler om at konsultere sin kollega Callisen i Holsten.

Beslutningen blev til et sjældent radikalt reformforsøg. Noget lignende blev ikke vovet i kongerigerne Danmark og Norge. Hertugdømmerne, hvor myndighederne ellers optrådte så forsigtigt, blev en kirkelig forsøgsmark. Tilmed blev de en slagmark, for det viste sig hurtigt, at modsatrettede opfattelser kom til at støde sammen. Forståelsen for rationalismen i Tyske Kancelli og hos Adler stod ikke enerådende. To partier i tidens værdikamp kom til at stå mod hinanden.⁷²

Adlers kollega i Holsten, Johann Leonhard Callisen (1738-1806), var rodfæstet i den ældre tradition. Han hyldede, hvad oplysningsfolkene kaldte den "mystiske kristendom". Rationalisternes kristelige smag var i hans øjne korrumpet. Hans fløj ønskede at fastholde den lutherske arv og de vante kirkeskikke.⁷³

Indflydelsesrige medlemmer af ridderskabet i Holsten var af samme opfattelse. Fritz og Cay Reventlow, sønner af den Ditlev Reventlow, som havde været med til at gennemføre mageskiftet, ønskede at fastholde den overleverede kirketradition. Fritz Reventlow på Emkendorf blev anfører i en veritabel kulturkamp mellem gammelt og nyt og en skarp modstander af den rationalistiske ånd ved universitetet i Kiel. Han modarbejdede fra o. 1800, at rationalismen fortsatte ved universitetet og skolelærerseminariet. Skolelærerseminariet havde i hans øjne udviklet sig til en "Planzschule des Unglaubens", planteskole for vranglære, og han fik den ellers så populære leder, Henrich Müller, afskediget.⁷⁴

De skarpe fronter mellem gammelt og nyt betød, at der var lagt op til gnidninger, da regeringen efter Adlers overtagelse af embedet som generalsuperintendent i Slesvig besluttede at gøre alvor af den gamle tanke om en reform af kirkeliturgen.

Den slesvig-holstenske gudstjenesteordning 1797

Adlers forslag forelå i 1796. Liturgien skulle befries for udvortes ceremonier, som forledte menighederne til overtro. Målet blev i stedet at opdrage befolkningen til dyd og gode gerninger og til en fornuftig tro ikke i ydre ceremonier, men i hjerterne. Ønskedrømmen kunne sam-

menfattes, som det f.eks. skete af statistikeren Frederik Thaarup i bogen *Veiledning til det Danske Monarkies Statistik*. 2. udgave 1794:

Gid man kunne sige, at sand fornuftig, rensed kristelig religion og tro, vist i gode gerninger, var herskende, at overtroiske religionsfordomme ej var almindelige, at indvortes religion boede i hjerterne i stedet for udvortes på læber, og efter mekanisk gang.⁷⁵

Ifølge Adlers gudstjenesteordning skulle gudstjenesten være kortere og mere afvekslende, Fadervor blev omskrevet, den aronitiske velsignelse blev afløst af en nyskrevet velsignelse, det private skriftemål blev afløst af et fælles skriftemål, ydre ceremonier såsom at slå korsets tegn og håndspålæggelse udgik. Den faste række af prædiketekster (perikoperne) med rod tilbage i katolsk tid blev afløst af et bredere tekstudvalg fra Nye Testamente, og der blev lavet nye ritualer for de kirkelige handlinger. Præsterne fik stor frihed i valg af prædiketekster og ritualer. Callisen i Holsten blev spurgt til råds under forarbejdet, og han var foruroliget. Han fandt, at forslaget var præget af "naturlig religion"; begreber som arvesynd, forsoning, syndsforladelse og tro blev udvandet til fordel for oplysningstidens pligt- og morallære. Jesus fremstod mere som lærer og forbillede end som frelser. Det var risikabelt at ændre på prædiketeksterne, mente han. Han kunne derfor ikke anbefale Adlers forslag. Alligevel valgte han, måske af kollegiale hensyn, at skrive under på Adlers forslag, og det blev den 21. juli 1796 indsendt til kancelliet.⁷⁶ Den 2. december 1796 forelå Christian VII's "allerhøjeste Kongelige befaling til almindelig brug i Hertugdømmerne Slesvig og Holsten, Herskabet Pinneberg, Grevskabet Ranzau og Staden Altona".⁷⁷

Nyordningen blev taget i brug i sommeren 1797 uden forudgående bekendtgørelse fra prædikestolene som kongelig lov. Befolkningen var vant til at indrette sig efter kongens bud, når de blev bekendtgjort fra prædikestolen. Men her var reformen sat i gang uden den normale bekendtgørelse. Menighederne kom derfor i tvivl, om dette måske blot var præstens påfund, og mange protesterede. Straks i juli-august 1797 kom der protester fra Ejdersted og Nordfrisland, og uroen bredte sig hurtigt. Der blev protesteret mod de nye tekstrækker, nye ritualer, udeladelse af den aronitiske velsignelse, korsets tegn og præstens håndspålæggelse ved det private skriftemål. Mange steder blev der indsamlet underskrifter, og deputationer af utilfredse bønder mødte hos deres sognepræst og krævede genindførelse af gammel skik og brug.⁷⁸

I Kongeriget Danmark-Norge blev der ikke forsøgt en så radikal ændring af ritualer eller udvalget af prædiketekster.⁷⁹ Derfor blev der bekymring i Tyske Kancelli, og netop som uromeldingerne indløb, fik kancelliet ny chef. A.P. Bernstorff døde den 21. juni 1797, og 5. juli tiltrådte svigersønnen, godsejer Cay Reventlow, Altenhof, som efterfølger. Hans broder, Fritz Reventlow, Emkendorf, var førstemand i det slesvig-holstenske ridderskab, og begge var tilhængere af den gamle kirkeskik.

Uroen fik Cay Reventlow til 8. december 1797 at udsende et reskript til overkonsistorierne i Slesvig og Glückstadt. Det var et tilbagetog i tråd med holdningen hos den holstenske generalsuperintendent Calisen.⁸⁰ Præsterne blev forpligtet til at spørge de enkelte i deres menigheder, om de ønskede den nye agende anvendt. Det øgede uroen, og 26. januar 1798 udsendte kancelliet en egentlig forordning, et såkaldt patent, som skulle oplæses fra prædikestolene. Avisen *Altonaischer Mercurius* orienterede den 8. februar undersåtterne om indholdet. Her stod det sort på hvidt:

Menighederne er fritstillet, om de ønsker at beholde den hittidige gamle liturgi, hvis de foretrækker den frem for den nye kirkeagende og tilkendegiver det på en anstændig og lovmæssig måde. Ved viselser og barkedåb kan enhver, der ønsker det, forlange, at præsten benytter den gamle formular.⁸¹

Medalje fremstillet i 1833 i anledning af generalsuperintendent Adlers 50-års embedsjubilæum. Adler var en fuldgyltig repræsentant for den generation af rationalister og oplysningsvenner, som prægede politikken i årtierne efter mageskiftet i 1773. Hans lange embedsperiode betød, at holdningerne fra 1790'erne fik langvarigt liv i hertugdømmerne. Billedtekst: Nationalmuseet. Den kgl. Mønt- og Medaljesamling. Fotograf: John Lee.

Der blev tilladt at holde afstemning, om menigheden ønskede at benytte den nye agende eller vende tilbage til den gamle orden. Der blev frit valg mellem gamle og nye ritualer ved de kirkelige handlinger. Patentet respekterede undersåtternes samvittighedsfrihed og levede op til ånden i mageskiftet i 1773.

Patentet blev fulgt af afstemninger i talrige sogne. Resultatet blev, at den gamle agende blev genindført i mange sogne. I praksis valgte præsterne ofte at følge deres egen mellemvej mellem gammelt og nyt. Dermed var et markant ensretningsforsøg efter mageskiftet kuldsejlet. Regeringens ønske i 1797 om en ensartet ordning var i praksis endt med fuld liturgisk frihed for præsterne. Frem til indførelsen af en ny kirkeliturgi i 1892 i den preussiske landskirke indrettede hver præst gudstjenesten på sin egen måde.⁸²

Afslutning

I ovenstående skitse af de lange linjer i mageskiftets baggrund, tilblivelse og følger er det søgt påvist, at mageskiftet og året 1773 er skelsættende i Danmarkshistorien. Aftalen fjernede et farligt udenrigspolitisk uromoment fra det danske monarki og bragte kronens lange kamp for at sikre en rolig besiddelse af både Slesvig og Holsten til en foreløbig afslutning. Udadtil var prisen udenrigspolitisk afhængighed af Rusland gennem mange år fremover.

Sikkerheden og freden udadtil blev baggrund for en rolig udvikling indadtil. Der blev plads for et gigantprojekt som Den slesvig-holstenske Kanal, og der fulgte årtier med økonomisk fremgang for landbrug og købstæder. På uddannelsens og kirkens områder, muliggjorde sammenlægningen fornyelser i forenklingens og oplysningens tjeneste, men i det store og hele levede mangfoldigheden inden for helstaten videre.

På den ene side blev de administrative bånd mellem Slesvig og Holsten styrket, på den anden side blev forskellen til Kongeriget bibeholdt og uddybet. Det var en naturlig konsekvens af mageskiftets hensyntagen til hertugdømmernes særforhold. Denne respekt for mangfoldigheden inden for helstaten fremmede samtidig muligheden for et roligt samliv mellem befolkningerne i den samlede helstat. I eftertiden er samlivet mellem helstatens befolkninger næsten som brødre i én familie nævnt som karakteristisk for tiden frem til de nationale bevægelser fremkomst fra 1830'erne.⁸³

Ved nærmere eftersyn fremgår dog, at helstaten efter 1773 i praksis ikke gjorde en ende på "den dårlige forskel imellem at være dansk, norsk, holstensk". Der kendes eksempler på at rigsdanskere og holstenerne stod fremmede for hinanden, og at Holsten og holstenerne i danske kredse kunne anses for et fremmedlegeme i helstaten. "Holsten var tysk, Slesvig dansk" blev der sagt allerede under den såkaldte "tyskerfejde" i København i 1789-90. Det er et faktum, at der lige fra 1773 var dansk-tyske spændinger, og at befolkningerne trods mange smukke ord om konge- og statspatriotisme ikke følte sig som brødre under samme konge.⁸⁴

I den første generation efter 1773 synes målene i mageskiftet dog at være nået. Ro og økonomisk fremgang varede, indtil der indtrådte andre ydre og indre forudsætninger. Det skete fra omkring år 1800. Krigen 1801 blev indledning til nye krige, og de økonomiske konjunkturer forandredes.

Fra 1830'erne ændredes også forudsætningerne for det tilsyneladende problemfri dansk-tyske samliv, som tegnede overfladen efter 1773. Dermed var lagt op til brud, som pegede frem mod at helstaten brød sammen og blev bragt til ophør i løbet af perioden fra 1848 til 1864. Krigen i 1864 satte det endelige punktum.

KILDER

Utrykte kilder:

RAK (Rigsarkivet København): Overretten på Gottorp I, 5.

Trykte kilder:

Ahlemann, G.L.: Ueber das Leben und den Charakter des Grafen Johann Hartwig Ernst von Bernstorff, 1777.

Chronologische Sammlung der ... Königlichen Verordnungen und Verfügungen für die Herzogthümer Schleswig und Holstein. Kiel 1774-75, 1791ff. (Chron Samml.)

Danske Tractater 1751-1800, Udgivet paa Udenrigsministeriets Foranstaltning, 1882.

De til Forsendelse med Posten allene privilegerede Kiøbenhavnske Tidender november – december 1773. Læst på mediamstream, oktober 2023.

Extraordinaire Friedens- und Kriegs Courier. Nürnberg. 24.6. 1762. Citeret

17.10.2023. URL: WWW.brema.suub.uni-bremen.de/zeitungen.

Königlich Dänischer Hof- und Staats-Calender, 1755.

Luxdorps Dagbøger. Udgivet af Eiler Nystrøm, I, 1915.

Matthiä, Wolf Christian: *Beschreibung der Kirchenverfassung in den Herzogthümern Schleswig und Holstein*, 1778.

Med egen hånd. Anders Sandemands optegnelsesbog. Udgivet af Bjørn Poulsen og Inger Biehl Hansen. 1994.

Pontoppidan, Erik: *Den Danske Atlas*, VII 1781.

Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte (PB) 1789 II 5 hft.

Sturz, H.P.: *Erinnerungen aus dem Leben des Grafen Johann Hartwig Ernst von Bernstorff*, 1777.

Thaarup, Frederik: *Veiledning til det Danske Monarkies Statistik*. 2. udgave 1794.

LITTERATUR

- Bauch, Wolfgang: „Restauration Erb-
begräbniss von Saldern“, i: *DenkMal.
Zeitschrift für Denkmalpflege in Schle-
swig-Holstein* Jg 22, 2015.
- Brandt, Otto: *Caspar von Saldern und die
nordeuropäische Politik im Zeitalter Ka-
tharinas II.* 1932.
- Bülck, Walter: *Geschichte des Studiums der
praktischen Theologie an der Universität
Kiel.* Kiel 1921.
- Feldbæk, Ole: „Fædreland og Indfødsret.
1700-tallets danske identitet“, i: *Dansk
Identitetshistorie* bd. 1, 1991 s. 111-230.
- Feldbæk, Ole og Winge, Vibeke: „Tysker-
fejden 1789-1790. Den første nationale
konfrontation“, i: *Dansk Identitetshisto-
rie* bd. 2, 1991 s. 9-109.
- Feldbæk, Ole: „Kampen om hertugdøm-
merne“, i: *Dansk Udenrigspolitikens histo-
rie* 2, 2002.
- Fischer, Ole: „Toleranz ist gut, wenn sie
nur gehörig eingeschränkt wird.“
Adam Struensee als Generalsuper-
intendent in Schleswig und Holstein.
ZSHG bd.135, 2010.
- Friis, Aage (udg.): *Bernstorffsche Papiere I,*
1904.
- Henningsen, Lars N.: *Provinsmatadorer fra
1700-årene,* 1985.
- Henningsen, Lars N.: „Mønsterregion i
det danske monarki 1721-1814“, i: *Søn-
derjyllands historie* 1, Indtil 1815, 2008.
- Henningsen, Lars N.: „Eine schleswig-
sche Lateinschule als Brückenbauer
zwischen „Eiderdänen“ und „Schles-
wig-Holsteinern“ um 1790“, i: *Grenz-
friedenshefte* 3/2008 s. 187-198.
- Henningsen, Lars N.: *Værdikamp og folke-
uro. Bønder, præster og øvrighed i 1790'er-
nes Slesvig.* 2016.
- Holm, Edvard: *Danmark-Norges Historie fra
Den store Nordiske Krigs Slutning til Ri-
gernes Adskillelse I,* 1891, III,1, 1897, III
2, 1898, IV 1, 1902, V, 1906.
- Janssen, Veronika: *„Ei ei, Herr Pastor, das ist
ja eine ganz neue Religion. Die Adlersche
Kirchenagende von 1797 zwischen Gemein-
den, Predigern und Obrigkeit.* Kiel 2017.
- Jessen-Klingenberg, Manfred: „Die Er-
neuerung der Christian-Albrechts-
Universität unter der vormundschaft-
lichen Regierung Katharinas II“, i: *Die
Gottorfer auf dem Weg zum Zarenthron,*
Schleswig 1997 s. 145-148.
- Jordan, Karl: *Christian-Albrechts-Universi-
tät Kiel 1665-1965.* 1965.
- Klose, Olaf og Degn, Christian: „Die Her-
zogtümer im Gesamtstaat 1721-1830“,
i: *Geschichte Schleswig-Holsteins* bd. 6,
1960.
- Kragelund, Patrick: *Abildgaard. Kunstneren
mellem oprørerne,* 1999.
- Krüger, Karin: „Dansk identitet i nyklas-
sisk kunst“, i: *Dansk Identitetshistorie* 1,
1991 s. 231-418.
- Leth Jespersen, Mikkel og Hansen, Hans
Schultz (red.): *Sønderjysk søfarts historie,*
bd. 1. indtil 1814. 2021.
- Mai, Heinz: „Großfürst Peter und die
„Russisch-Kaiserliche Schleswig-
Holsteinische Kriegs-Macht““, i: *Die
Gottorfer auf dem Weg zum Zarenthron,*
Schleswig 1997 s. 127-133.
- Pries, Robert: *Das Geheime Regierungs-Con-
seil in Holstein-Gottorf 1716-1773,* 1955.
- Rasch, Aage: *Ejderkanalen,* 1978.
- Scharff, Alexander: *Verfall und Wiederauf-
stieg der Christian-Albrechts-Universität
im 18 Jahrhundert.* 1967.
- Schleswig-Holsteinisches Biographisches Lexi-
kon* (SHBL)
- Schleswig-Holsteinisches Kirkengeschichte*
(SSHKG) II, 2. Hft.
- Schoen, Sven: „Die Verwaltung des Her-
zogthums Holstein-Gottorf“, i: *Die
Gottorfer auf dem Weg zum Zarenthron,*
Schleswig 1997 s. 89-96.
- Stoltz, Gerd: *Der alte Eiderkanal – Schle-
swig-Holsteinischer Kanal,* Heide 1984.

NOTER

- 1 *De til Forsendelse med Posten allene privilegerede Kiøbenhavnse Tidender* 26. Nov. 1773.
- 2 Storfyrstens holstenske milits omfattede siden 1764 en infanteribataljon på 156 mand, en understab på 9 personer, 18 officerer og 21 dragoner. Mai 1997, s. 132.
- 3 *De til Forsendelse med Posten allene privilegerede Kiøbenhavnse Tidender* 26. Nov. 1773.
- 4 *De til Forsendelse med Posten allene privilegerede Kiøbenhavnse Tidender* 26. Nov. 1773.
- 5 *De til Forsendelse med Posten allene privilegerede Kiøbenhavnse Tidender* 13., 20. og 27. dec. 1773.
- 6 Kragelund 1999, s. 238, 363-370, Krüger 1991, s. 309-315.
- 7 Holm V 1906, s. 173.
- 8 Oversat fra: „Durch ihn zu Nordens Glück gab Russland Cimbrien an Dänemark zurück“ Bauch 2015, s. 54.
- 9 Ahlemann 1777.
- 10 Sturz 1777, s. 30.
- 11 Feldbæk 1991, s. 185-200. Jævnfør Brandt 1932, s. 248.
- 12 Pontoppidan 1781, s. 69.
- 13 Pries 1955, Klose og Degn 1960, s. 25-32, Schoen 1997.
- 14 Se om forvaltningen *Königlich Dänischer Hof- und Staats-Calender*, hvor de kongelige embedsmænd i Slesvig og Holsten anføres, således årgang 1755 s. 99-114.
- 15 Feldbæk 2002, s. 268-273, 311-347.
- 16 Holm I 1891, s. 85f (1724), Feldbæk 2002, s. 269.
- 17 Holm I 1891, s. 131-151.
- 18 Holm I 1891, s. 168-186, Feldbæk 2002, s. 272f.
- 19 Holm III 1, 1897, s. 259f, Feldbæk 2002, s. 285f.
- 20 Holm III 1, 1897, s. 266-268, Feldbæk 2002, s. 311-314.
- 21 Se til det følgende Brandt 1932 og Henningsen 1985, s. 264ff.
- 22 Til dette og kriseåret 1762 se Feldbæk 2002, s. 311-317.
- 23 Holm III 1, 1897, s. 291f.
- 24 Henningsen 1985, s. 270.
- 25 *Med egen hånd* 1994, s. 118-122.
- 26 Holm III 1, 1897, s. 292-295, 311, Henningsen 1985, s. 273f.
- 27 *Extraordinaire Friedens- und Kriegs Courier*. Nürnberg. 24.6. 1762, Friis 1904, s. 458-463.
- 28 *Med egen hånd* 1994, s. 123.
- 29 *De til Forsendelse med Posten allene privilegerede Kiøbenhavnse Tidender* 1762 21.5, 31.5, 4.6, 14.6, 18.6, 21.6, 24.6, 2.7, 5.7, 9.7, 12.7, 19.7, *Luxdorps dagbøger* maj-juli 1762, 1915, Henningsen 1985, s. 273f, *Med egen hånd* 1994, s. 124.
- 30 *Med egen hånd* 1994, s. 123f.
- 31 *Extraordinaire Friedens- und Kriegs Courier*, Nürnberg 5.8. 1762.
- 32 Henningsen 1985, s. 278-280.
- 33 Traktaten er trykt i *Danske Tractater 1751-1800* 1882, s. 183-202. Holm III 11897, s. 343.
- 34 Holm III 1, 1897, s. 359.
- 35 Traktaten er trykt i *Danske Tractater 1751-1800* 1882, s. 229-263. Holm IV 11902, s. 79-81.
- 36 Holm IV 1, 1902, s. 93, 103 og 154.
- 37 Holm IV 1, 1902, s. 96.
- 38 Holm IV 1, 1902, s. 115.
- 39 *Danske Tractater 1751-1800* 1882, s. 302-310. Holm IV 1, 1902, s. 136-137.
- 40 Holm V 1906, s. 166-168.
- 41 *Danske Tractater 1751-1800* 1882, s. 322-372. Holm V 1906, s. 170-173.
- 42 *Luxdorps dagbøger* 1915, s. 479.
- 43 Holm V 1906, s. 171.
- 44 Bienniet trådte i kraft med forordningen af 1. 2. 1768. Brandt 1932, s. 197. Jævnfør Scharff 1967, Klose og Degn 1960, s. 41-45.
- 45 Holm V 1906, s. 176-194.
- 46 Brandt 1932, s. 231-249.
- 47 *De til Forsendelse med Posten allene privilegerede Kiøbenhavnse Tidender* 29. nov. 1773.
- 48 Oversat fra: das Herzogthum Holstein, Königl. Antheils, nebst der Herrschaft Pinneberg, Grafschaft Ranzau und Stadt Altona”
- 49 Se forordninger i *Chron Samml.*, samt samling af løse originalforordninger i RAÅ.
- 50 Klose og Degn 1960, s. 179-182, Forordninger i *Chron. Samml.*, Pries 1955, s. 120, 146f. De kongelige embedsmænd i

- det fra 1774 samlede Holsten er registreret i *Königlich Dänischer Hof- und Staats-Calendar*, således i 1777 s. 130-167.
- 51 Matthiä 1778.
- 52 Her forkortet gengivet. Se eksempler på fuldstændige edsformularer f.eks. til Christian 6. 1730: RAK Overretten på Gottorp I, 5.
- 53 SHBL 3 1974, s. 67-69.
- 54 SHBL 6 1982, s. 15.
- 55 SSHKG II. 88-97, Klose og Degn 1960, s. 184, Holm V 1906, s. 648.
- 56 Oversat fra: "Es gibt wol nicht leicht ein Land eines Herrn, darin so große Verschiedenheit in kirchlichen Einrichtungen herrscht", Matthiä 1778, Vorrede.
- 57 *Chron Samml.* 1775, 27.4, Holm V 1906, s. 191-194.
- 58 Se til dette afsnit Holm V 1906, s. 479-482f, 604, Rasch 1978, Stoltz 1984, Leth Jespersen og Hansen (red.) 2021, s. 222-225.
- 59 Henningsen 2008, s. 436ff, Henningsen 2016, s. 60ff.
- 60 Scharff 1967, s. 16ff, Jessen-Klingenberg 1997, s. 145-148.
- 61 *Chron Samml.* 1775, 25. februar.
- 62 Jordan 1965, Scharff 1967.
- 63 Bülck 1921, s. 30-55.
- 64 Henningsen 2016, s. 92, 100, Janssen 2017, s. 56, Holm V 1906, s. 648.
- 65 SHBL bd. 8 1987, s. 242-244 (Dieter Lohmeier).
- 66 Janssen 2017, s. 55-62.
- 67 PB 1789 II 5 hft, s. 198.
- 68 Henningsen 2016, s. 60f.
- 69 Janssen 2017, s. 78-86, Henningsen 2016, s. 91-93, SHBL 5 1979, s. 257, Fischer 2010.
- 70 Janssen 2017, s. 91.
- 71 SHBL 6, s. 15.
- 72 Henningsen 2016.
- 73 SHBL 3, s. 66, Janssen 2017, s. 101-103, 389.
- 74 Klose og Degn 1960, s. 277-289.
- 75 Thaarup 1794, s. 632.
- 76 Janssen 2017, s. 103, 389.
- 77 Henningsen 2016, s. 101.
- 78 Henningsen 2016, s. 103-123.
- 79 Janssen 2017, s. 356, 378.
- 80 Janssen 2017, s. 368.
- 81 Henningsen 2016, s. 145.
- 82 Janssen 2017, s. 328, 337f, Henningsen 2016, s. 314.
- 83 Henningsen 2008, s. 449.
- 84 Se om dette aspekt (som kun er antydnet i artiklen her) Feldbæk-Winge 1991, s. 9-109 og Henningsen, Grenzfriedenshefte.

Zusammenfassung

Im vorliegenden wird versucht, die langen Linien des Hintergrunds, die Entstehung und die Folgen der Machtübergabe aufzuzeigen. Die Machtübergabe und das Jahr 1773 sind wegweisend für die Geschichte Dänemarks. Der Vertrag beseitigte ein gefährliches außenpolitisches Ärgernis für die dänische Monarchie und setzte dem langen Ringen der Krone um den friedlichen Besitz von Schleswig und Holstein ein vorläufiges Ende. Der Preis dafür war die außenpolitische Abhängigkeit von Russland auf viele Jahre hinaus.

Sicherheit und Frieden nach außen bildeten den Hintergrund für eine stabile, innenpolitische Entwicklung. Ein gigantisches Projekt wie der Nord-Ostsee-Kanal wurde Realität, es folgten Jahrzehnte wirtschaftlicher Prosperität für Landwirtschaft und Marktflecken. In den Bereichen Bildung und Kirche ermöglichte der Zusammenschluss Neuerungen im Dienste der Vereinfachung und Aufklärung, doch im Großen und Ganzen lebte die Vielfalt innerhalb des Gesamtstaates weiter.

Einerseits wurden die administrativen Bindungen zwischen Schleswig und Holstein gestärkt, andererseits wurden die Unterschiede zum Königreich beibehalten und vertieft. Dies war eine natürliche Folge des Machtwechsels, weil man versuchte auf die besonderen Verhältnisse in den Herzogtümern Rücksicht zu nehmen. Gleichzeitig begünstigte diese Rücksichtnahme innerhalb des Gesamtstaates die Möglichkeit eines friedlichen Zusammenlebens der Bevölkerungsgruppen. Im Rückblick wird das Zusammenleben der Bevölkerungsgruppen im Gesamtstaat fast wie das von Brüdern in einer Familie bezeichnet, als charakteristisch für die Zeit vor dem Aufkommen der nationalen Bewegungen ab den 1830er Jahren.

Bei näherer Betrachtung zeigt sich jedoch, dass der dänische Staat nach 1773 die Praxis „die schlechte Unterscheidung zwischen Dänischsein, Norwegischsein und Holsteinischsein“ nicht abschaffte. Es gibt bekannte Beispiele dafür, dass sich Reichsdänen und Holsteiner fremd waren. In dänischen Kreisen wurden Holstein und Holsteiner zuweilen als Fremdkörper im Gesamtstaat betrachtet. Holstein sei deutsch, Schleswig dänisch, hieß es schon während der sogenannten „Deutschen Fehde“ in Kopenhagen 1789-90. Es ist eine Tatsache, dass es ab 1773 dänisch-deutsche Spannungen gab, und trotz vieler schöner Worte über königlichen und staatlichen Patriotismus fühlte sich die Bevölkerung nicht als Brüder unter demselben König. In der ersten Generation nach 1773 scheinen die Ziele des Machtwechsels jedoch erreicht worden zu sein. Frieden und wirtschaftlicher Wohlstand hielten an, bis um 1800 andere äußere und innere Bedingungen eintraten. Der Krieg von 1801 leitete neue Kriege ein, und das wirtschaftliche Klima änderte sich.

Ab den 1830er Jahren änderten sich auch die Voraussetzungen für das scheinbar problemlose dänisch-deutsche Miteinander, das sich nach 1773 entwickelt hatte. Damit war der Boden für eine Zäsur bereitet, die auf den Zusammenbruch des Einheitsstaates hinwies, der in der Zeit von 1848 bis 1864 sein Ende fand. Der Krieg von 1864 setzte den letzten Nagel in den Sarg.